

ΘΑΝΟΥ ΣΚΟΥΡΑ

Καθηγητή Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ*

Η πρόσφατη κατάρρευση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας και συγχρόνως του Σοβιετικού οικονομικού μοντέλου άλλαξε με εντυπωσιακό τρόπο τα δεδομένα της παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής σκηνής. Η διαμάχη μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ δύο υπαρκτών συστημάτων οικονομικής διαχείρισης που επικαλούνται αντίθετες ιδεολογικές και φιλοσοφικές αρχές — μια διαμάχη που σημάδεψε το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα και πιο έντονα τα τελευταία 50 χρόνια — έληξε ξαφνικά με την πλήρη κατάρρευση της Ανατολής. Όμως μετά την ικανοποίηση, αν όχι ευφορία, που ένας τέτοιος ξαφνικός θρίαμβος αρχικά προξένησε στη Δύση, την αρχική ευχάριστη έκπληξη σκίασε γρήγορα η αβεβαιότητα και ρευστότητα που περιβάλλει τις μελλοντικές εξελίξεις. Έτσι, τίθεται σήμερα το ερώτημα των επιπτώσεων και της σημασίας αυτού του εντυπωσιακού γεγονότος για τη μελλοντική εξέλιξη του διεθνούς συστήματος.

Το κεντρικό ερώτημα, για το οποίο θα αποτολμήσω στο σύντομο αυτό κείμενο μια προκαταρκτική και αναμφίβολα επιφανειακή διερεύνηση, είναι το εξής: «Ποιες είναι οι μακροχρόνιες τάσεις του παγκόσμιου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας;». Πρόθεσή μου δεν εί-

*Το κείμενο αυτό βασίζεται σε προφορική παρουσίαση στο 5ο Διεθνές Οικονομολογικό Συνέδριο που διοργάνωσε στο Κολλέγιο Αθηνών ο Σύλλογος Αποφοίτων του στις 11 και 12 Οκτωβρίου 1991.

ναι βέβαια να προσφέρω μια ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη ανάλυση για ένα τέτοιο θέμα, αλλά απλώς να παραθέσω ορισμένες πρώτες σκέψεις και να σκιαγραφήσω μια πιθανή θέση, δίνοντας έτσι το έναυσμα για παραπέρα συζήτηση. Είναι προφανές ότι η διερεύνηση ενός τέτοιου θέματος δεν μπορεί παρά να χρησιμοποιήσει απλουστευτικές σχηματοποιήσεις και δεν μπορεί παρά να στηριχθεί πάνω σε προηγούμενη πιο διεξοδική και βαθύτερη ανάλυση σχετικών θεμάτων από σοβαρούς μελετητές. Τέλος, είναι επίσης προφανές ότι τα πλαίσια του παρόντος κειμένου είναι τέτοια που δεν επιτρέπουν παρά να εκθέσω αυτές τις σκέψεις με απελπιστική συντομία (κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Schumpeter, στον οποίο αναπόφευκτα θα αναφερθώ πιο κάτω). Σε ό,τι ακολουθεί, θα χρησιμοποιήσω τους όρους Νότος, Ανατολή και Δύση (που δεν διαφοροποιώ από τον Βορρά) ως συντομογραφίες τηλεγραφικής υφής για σύνολα χωρών και τύπους κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων, ελπίζοντας ότι η αρμόζουσα διασαφήνιση και η σωστή ερμηνεία αυτών των όρων θα είναι δυνατή από τα συμφραζόμενα.

Για να κατανοήσουμε τι σημαίνει για τη Δύση και το Νότο η κατάρρευση της Ανατολής, είναι χρήσιμο να δούμε πρώτα ποια ήταν η σημασία της Ανατολής και πώς επηρέαζε τη Δύση και το Νότο. Στο μέτρο που η Ανατολή δεν θα ασκεί αυτήν την επιρροή στο μέλλον, είναι φυσικό να περιμένουμε τις ανάλογες προσαρμογές στη συμπεριφορά Δύσης και Νότου και μπορούμε έτσι να διακρίνουμε τις τάσεις που άμεσα προκύπτουν από την κατάρρευση της Ανατολής.

Ας αρχίσουμε από το Νότο. Η οικονομική σημασία της Ανατολής για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του Νότου ήταν στο σύνολό της μάλλον περιορισμένη. Η εξαίρεση της Κούβας και, κατά κρίσιμες περιόδους, χωρών όπως το Βόρειο Βιετνάμ επιβεβαιώνει μάλλον παρά διαψεύδει τον κανόνα. Βέβαια η οικονομική βοήθεια, και κυρίως η στρατιωτική, δεν ήταν ευκαταφρόνητη για ορισμένες χώρες του Νότου, όμως οι εμπορικές και άλλες οικονομικές συναλλαγές δεν ήταν συνολικά ποτέ μεγάλες σε σύγκριση με τη Δύση. Η μεγάλη σημασία της Ανατολής για το Νότο ήταν κυρίως ιδεολογική. Η ιδεολογική έλξη της Ανατολής για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του Νότου είχε τις ρίζες της στο αποικιακό παρελθόν του Νότου. Ο μισητός ιμπεριαλισμός ήταν προϊόν της Δύσης και όχι

της Ανατολής. Αυτό ήταν καθοριστικό για την αυτόματη δυσπιστία προς τη Δύση, και, αν όχι ευνοϊκή διάθεση, τουλάχιστον έλλειψη παρόμοιας δυσπιστίας προς την Ανατολή. Επιπλέον, η Ανατολή όχι μόνον ήταν κι αυτή σχετικά φτωχή, πράγμα που αποτελούσε ένα πρόσθετο συγγενικό στοιχείο, αλλά είχε καταφέρει να γίνει παγκόσμια δύναμη παρά την αντίθεση και εχθρότητα της Δύσης. Έτσι η Ανατολή μπορούσε να προβάλλει την πρόσφατη ιστορική της πορεία ως υπόδειγμα ανάπτυξης και, κάτω από αντίξοες συνθήκες, μεταμόρφωσης μιας λιγότερο αναπτυγμένης χώρας σε υπερδύναμη.

Η αποικιοκρατία όμως συνέτεινε και με άλλο τρόπο στην ιδεολογική έλξη της Ανατολής. Στο βαθμό που δεν δημιούργησε μια ισχυρή μέση τάξη και άφησε με την αποχώρησή της ένα κενό δυνάμεως, συνέτεινε στη δημιουργία στρατοκρατικών και δικτατορικών ή μονοκομματικών καθεστώτων που είχαν μεγαλύτερη φυσική συγγένεια με το καθεστώς της Ανατολής παρά με αυτό της Δύσης. Ένα χτυπητό παράδειγμα είναι η περίπτωση της Αλγερίας όπου η αποχώρηση των Γάλλων άφησε μια χώρα μεγαλύτερη σε πληθυσμό και έκταση από την Ελλάδα με μερικές δεκάδες αποφοίτους Πανεπιστημίου. Είναι προφανές ότι μια τέτοια χώρα, με τεράστιο αναλφαβητισμό και χωρίς ίχνος σχεδόν αστικής τάξης, ακόμη και εάν ξεπεράσει τη συναισθηματική αποστροφή προς ο,τιδήποτε αποτελεί χαρακτηριστικό της αποικιοκρατικής κοινωνίας, δεν είναι σε θέση ούτε να κατανοήσει ούτε βέβαια να εγκαθιδρύσει και να εφαρμόσει με επιτυχία δημοκρατικούς θεσμούς.

Καταλήγω λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η Ανατολή είχε σημασία για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του Νότου, κυρίως στο ιδεολογικό επίπεδο. Τους παρείχε δηλαδή ένα όραμα απεξάρτησης από τη Δύση, αυτόνομης ανάπτυξης και απόκτησης δύναμης, μέσω ενός μοντέλου οικονομικής διαχείρισης, που ήταν αποδεκτό και καλοδεχούμενο από τα κοινωνικά στρώματα που διαχειρίζονταν τον κρατικό μηχανισμό και συγχρόνως έμοιαζε εφικτό και αποτελεσματικό. Η κατάρρευση της Ανατολής ήταν αναμφίβολα ένα τεράστιο πλήγμα γι' αυτό το όραμα. Για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες που πρόσβλεπαν σ' αυτό το μοντέλο, η κατάρρευση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας σημαίνει πάνω απ' όλα αποπροσανατολισμό. Ο αναπροσανατολισμός για πολλές χώρες και η προσαρμογή σ' ένα μοντέλο Δυτικού τύπου, δεν θα είναι ανώδυνος και θα συνοδευθεί από

σοβαρούς κλυδωνισμούς της πολιτικής και οικονομικής τους πορείας¹. Η μακροχρόνια τάση πάντως είναι ξεκάθαρα η πιο πλήρης ενσωμάτωση των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών του Νότου στη διεθνή οικονομία και στη Δυτική «τάξη των πραγμάτων».

Ας στρέψουμε τώρα την προσοχή μας στη Δύση και ας αρχίσουμε με μια παρατήρηση γενικής φύσεως. Η εξέλιξη κάθε οργανισμού, βιολογικού ή κοινωνικού, είναι σε άμεση εξάρτηση με το περιβάλλον του και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις αντιδράσεις του οργανισμού στις απειλές και στους κινδύνους του περιβάλλοντος. Μ' αυτήν την έννοια, είναι ίσως γενικώς αληθές ότι ο πιο κρίσιμος καθοριστικός παράγων στην εξέλιξη ενός οργανισμού είναι ο εχθρός του. Έτσι, στην περίπτωση του ανθρώπου, τα όρια της ελεύθερης βούλησής του καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τον «εχθρό». Ή, όπως το διετύπωσε ο Σαρτρ σ' ένα επίπεδο πολύ μεγαλύτερης αφαίρεσης, «η κόλαση είναι ο άλλος».

Για τη Δύση ο «άλλος», ο «εχθρός», ήταν η Ανατολή. Ο καθορισμός από τον «εχθρό» είναι ολοφάνερος στον ανταγωνισμό πολεμικών εξοπλισμών και στη διεθνή διπλωματία, όπου το πιο σημαντικό κριτήριο για την υποστήριξη ενός καθεστώτος, ιδίως στο Νότο, ήταν η συμπαράταξη απέναντι στον κοινό «εχθρό». Το ίδιο βέβαια ισχύει και για την οικονομική διπλωματία όπου τα μέσα ανταγωνισμού και αντίδρασης στον «εχθρό» είναι οι εμπορικές ροές και συμφωνίες καθώς και η οικονομική βοήθεια. Αλλά η αντίδραση στον εχθρό, και επομένως ο προσδιορισμός της Δύσης από τον εχθρό, επεκτείνεται, ιδίως στις Ηνωμένες Πολιτείες, σε πολλούς χώρους της κοινωνικής ζωής. Ένα ακραίο παράδειγμα είναι η αντίδραση στο χώρο της παιδείας με τις μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν το σοκ του Σπούτνικ. Ένα άλλο, η ιδεολογική μισαλλοδοξία που αποκορυφώνεται στον Μακαρθισμό. Ειδικά στον ιδεολογικό χώρο, η αντίδραση είναι τόσο έντονη που οποιαδήποτε θέση είναι κριτική απέναντι σε μια συντηρητική αντίληψη του καπιταλισμού, θεωρείται ύποπτη συγγενείας με τον εχθρό. Έτσι κομμουνισμός, σοσιαλισμός ακόμα και φιλελευθερισμός συγχέονται μεταξύ τους και θεωρούνται επικίνδυνες έννοιες που προέρχονται από τον εχθρό και που υποσκάπτουν το αγωνιστικό φρόνημα της Αμερικάνικης κοινωνίας. Πάλι δύο παραδείγματα από τα αμέτρητα δυνατά. Σε ένα βιβλίο του 1959 με τον υπότιτλο *Εκστρατεία για την Αμερικανική*

Ελεύθερη Επιχείρηση, ο Raymond W. Miller² από το Harvard Business School, μεταξύ άλλων πρακτικών συμβουλών για την ιδεολογική επικράτηση της Αμερικής στο εξωτερικό, συμβουλεύει ενάντια στη συνήθη ταύτιση σοσιαλισμού και κομμουνισμού. Η συνηθισμένη αυτή ταύτιση στο εσωτερικό της Αμερικής, σπρώχνει προς το Σοβιετικό εχθρό και του χαρίζει μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας όταν γίνεται και στο εξωτερικό. Από την άλλη πλευρά, ο Ludwig von Mises³ στο βιβλίο του *Η Αντικαπιταλιστική Νοοτροπία*, ένα βιβλίο του 1956 που απευθύνεται στο εσωτερικό, δεν διστάζει να εξομολογήσει τους αντικομμουνιστές και αντισοβιετικούς αριστερούς (τους αυτοαποκαλούμενους anticommunist liberals) με τον πιο ύπουλο κομμουνιστή εχθρό.

Τι συμπέρασμα βγαίνει από τα παραπάνω; Η απειλή της Σοβιετικής αυτοκρατορίας δημιούργησε μια τάση «θωράκισης», κυριολεκτικά και ιδεολογικά, στη Δύση. Η κατάρρευση της αυτοκρατορίας και η έκλειψη της απειλής εξαφανίζουν και το λόγο της «θωράκισης». Αυτό είναι το βασικό συμπέρασμα της παραπάνω ανάλυσης. Δεν υπάρχει πια πειστική ανάγκη για τον ανταγωνισμό σε πολεμικό εξοπλισμό και στις διεθνείς σχέσεις ούτε για ιδεολογική μισαλλοδοξία. Αργά ή γρήγορα το Δυτικό σύστημα θα προσαρμοστεί σε επίπεδα πολεμικού εξοπλισμού και σε βαθμούς πολιτικής και ιδεολογικής ανοχής που θα βρίσκονται σε μεγαλύτερη αρμονία με την εσωτερική του δυναμική και τις μακροχρόνιες τάσεις του.

Ποιες όμως είναι οι μακροχρόνιες τάσεις του συστήματος; Η θέση που αναπτύχθηκε μέχρι στιγμής είναι ότι η απειλή της Σοβιετικής αυτοκρατορίας ώθησε το Δυτικό σύστημα σε αντιδράσεις που παρέκκλιναν από τις μακροχρόνιες τάσεις του καπιταλισμού. Με την εξαφάνιση της Σοβιετικής απειλής γίνεται ξανά δυνατόν οι τάσεις αυτές να κάνουν την παρουσία τους πιο αισθητή. Το αρχικό μας ερώτημα απαιτεί λοιπόν να γνωρίσουμε αυτές τις μακροχρόνιες τάσεις και γι' αυτό το σκοπό θα στραφούμε για βοήθεια στον Joseph Schumpeter⁴.

Στο περίφημο βιβλίο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*⁵ που πρωτο-δημοσιεύεται το 1942, ο Schumpeter αντικρούει τη Μαρξιστική θεωρία για την εξέλιξη του καπιταλισμού αλλά αναγνωρίζει ότι οι μακροχρόνιες τάσεις του συστήματος, που ο ίδιος διακρίνει, οδηγούν σε μια σοσιαλιστική μετεξέλιξη. Ποιες όμως είναι αυτές οι τάσεις;

Ακολουθώντας τον Schumpeter, μπορούμε να τις συνοψίσουμε, για άλλη μια φορά με απελπιστική συντομία, σε τέσσερις ενότητες⁶. Πρώτον, η ίδια η επιτυχία της επιχειρηματικής τάξης στην ανάπτυξη των παραγωγικών πόρων και στην επίτευξη υψηλότερου επιπέδου ζωής για ολόκληρη την κοινωνία, παραδόξως υπονομεύει την κοινωνική και πολιτική θέση της επιχειρηματικής τάξης ενώ, συγχρόνως, η επιτυχία αυτή μεταλλάσσει τον οικονομικό ρόλο της επιχειρηματικής τάξης, έτσι ώστε να επιδέχεται γραφειοκρατικοποίηση και να τείνει σε ατροφία. Δεύτερον, η ορθολογιστική φύση της καπιταλιστικής δραστηριότητας τείνει να διαδίδει τη νοοτροπία του ορθολογισμού και να διαταράσσει τις ψυχολογικές συνήθειες που στηρίζουν τις ιεραρχικές σχέσεις προϊσταμένου-υφισταμένου, καθώς και το αίσθημα αφοσίωσης, που είναι όμως απαραίτητα συστατικά για την αποδοτική λειτουργία της θεσμοθετημένης ηγεσίας κάθε τυπικής παραγωγικής μονάδος. Τρίτον, το πολιτικό σύστημα και η τάξη διανοουμένων, που η δημιουργία τους έγινε εφικτή σε μεγάλο βαθμό λόγω της εργατικότητας και επιτυχίας της επιχειρηματικής τάξης, έχουν ήδη αποκτήσει δομή και συμφέροντα ανεξάρτητα, ακόμη και εχθρικά προς τα συμφέροντα της μεγάλης επιχείρησης. Τέταρτο, λόγω όλων των παραπάνω, οι αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας, αν και άμεσα συνδεδεμένες με την οικονομική της επιτυχία, χάνουν διαρκώς την επιρροή τους στην κοινή γνώμη και στο δημόσιο αίσθημα, μέχρι που αδυνατίζουν ακόμη και για τα ίδια τα καπιταλιστικά κοινωνικά στρώματα.

Οι τάσεις αυτές, κατά τον Schumpeter, συνιστούν «πορεία προς το σοσιαλισμό», τουλάχιστον με την έννοια μιας διεύρυνσης του κρατικού ρόλου στα πλαίσια μιας μεταλλαγής προς το κράτος προνοίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μικτή οικονομία της εποχής μας είναι κατά κάποιο τρόπο πιο σοσιαλιστική από τη Δυτική οικονομία του μεσοπολέμου και ακόμα πιο πολύ απ' αυτήν του περασμένου αιώνα. Αν αυτό δεν συνιστά αναγκαστικά δικαίωση της ανάλυσης του Schumpeter είναι βέβαιο ότι δεν βρίσκεται σε αντίθεση με τα κεντρικά του συμπεράσματα. Αλλά, εν πάση περιπτώσει, η διάγνωση τάσεων στο χώρο των κοινωνικών φαινομένων και γενικότερα στις επιστήμες του ανθρώπου δεν συνιστά αφ' εαυτής πρόβλεψη⁷. Το σημαντικό μάθημα που, κατά τη γνώμη μου, απορρέει από την ανάλυση του Schumpeter, είναι ότι η εσωτερική δυναμική

του καπιταλισμού, με τη διάχυση ιδίως του ορθολογισμού και σε συνδυασμό με τη δημοκρατία, κάθε άλλο παρά σε αντίθεση είναι με τη μετεξέλιξη του συστήματος προς τη σοσιαλιστική κατεύθυνση.

Είναι φανερό ότι η δυναμική του συστήματος προς ένα μεγαλύτερο βαθμό σοσιαλισμού δεν έχει τίποτα να κάνει με τη Σοβιετική αυτοκρατορία. Ο Schumpeter, ήδη το 1942, θεωρεί το Σοβιετικό καθεστώς περισσότερο ως έκφραση και συνέχεια του «Ρωσικού ιμπεριαλισμού» (όπως το ονομάζει) και λιγότερο ως έκφραση του σοσιαλισμού ή κομμουνισμού. Διατυπώνει μάλιστα τη σκέψη ότι «μία προέλαση της Ρωσικής δύναμης» (παραθέτω τα λόγια του) «μπορεί τελικώς να αποδειχθεί εμπόδιο σε εξελίξεις στην κατεύθυνση εκείνου που οι περισσότεροι άνθρωποι σκέφτονται και αισθάνονται όταν προφέρουν τη λέξη Σοσιαλισμός».

Η θέση που έχει αναπτυχθεί μέχρι τώρα είναι, πιστεύω, σε συμφωνία με τη σκέψη του Schumpeter. Η Σοβιετική αυτοκρατορία δημιούργησε αντιδράσεις στη Δύση και κυρίως στις ΗΠΑ που ήταν αντίθετες στις μακροχρόνιες τάσεις του συστήματος και αρνητικές για την εξέλιξη της σοσιαλιστικής προοπτικής. Εδώ θα πρέπει να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην ακριβώς αντίθετη άποψη που είχε πλατειά απήχηση σε πολλά αριστερά κόμματα της Δύσης. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η αναμφισβήτητη τάση για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στη Δύση και η εδραίωση του κράτους ευημερίας σε πολλές χώρες οφειλόταν κυρίως στην παρουσία και στον ανταγωνισμό της Σοβιετικής αυτοκρατορίας.

Για τους λόγους που έχω ήδη αναπτύξει, διαφωνώ μ' αυτήν την άποψη. Αλλά υπάρχουν και πρόσθετοι λόγοι που την καθιστούν ελάχιστα πειστική. Κατ' αρχάς, είναι δύσκολο να δει κανείς, ιδίως ενόψει των όσων είναι σήμερα πέρα από κάθε αμφισβήτηση γνωστά για τη φύση του Σοβιετικού καθεστώτος, ποιος ήταν ο μηχανισμός επηρεασμού της Δύσης από την Ανατολή προς την κατεύθυνση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Ας μην ξεχνάμε ότι το επίπεδο ζωής και οι κοινωνικές παροχές για το μέσο πολίτη και την εργατική τάξη δεν ήταν ποτέ μεγαλύτερες στην Ανατολή απ' ό,τι στη Δύση και ότι τα πολιτικά δικαιώματα και η ελευθερία του μέσου πολίτη στη Δύση ήταν πάντα ασυγκρίτως ανώτερα απ' ό,τι στην Ανατολή. Τα στοιχεία αυτά μπορεί να μην ήταν παγκοίμως γνωστά, όπως είναι σήμερα, ήταν όμως διαθέσιμα και γνωστά για οποιονδήποτε ενδιαφερό-

μενο, αντικειμενικό παρατηρητή. Έπειτα, μιας και τα προ-Σοβιετικά κόμματα δεν ήταν ποτέ στην εξουσία, ποιος ενεργούσε πρακτικά για την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων παρά τα αστικά, σοσιαλιστικά ή και συντηρητικά κόμματα; Και είναι δυνατόν να πιστέψει κανείς ότι αυτά τα σαφώς αντι-Σοβιετικά κόμματα είχαν τέτοιες ψευδαισθήσεις για τη φύση του Σοβιετικού καθεστώτος και είχαν θαμπωθεί τόσο από την ακτινοβολία του, που επεδίωκαν με μεταρρυθμίσεις να το μιμηθούν; Πιο πιθανό είναι ότι τα φιλο-Σοβιετικά κόμματα, μέσα στους κόλπους των οποίων αναπτύχθηκε αυτή η άποψη, από τη μια πλευρά υπερεκτιμούσαν τη δική τους δύναμη επιρροής και, από την άλλη, εθελοτυφλούσαν ως προς την κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση. Μια τέτοια στάση είναι κατανοητή, στην καλύτερη περίπτωση, ως τρόπος εμπύχωσης των οπαδών τους και, στη χειρότερη, ως τρόπος απόσπασης εύνοιας μιας υπερδύναμης με τα οικονομικά και άλλα οφέλη που αυτό συνεπάγεται. Είναι μια ενδιαφέρουσα ειρωνεία της ιστορίας ότι, επιλέγοντας την ισχύ και έχοντας ταυτίσει την τύχη τους με αυτήν του ινδάλματος και προστάτη τους, τα κόμματα αυτά βρίσκονται σήμερα χωρίς υλικά στηρίγματα και χωρίς όραμα και προοπτική.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή εισήγηση, ας ξαναδούμε με λίγη προσοχή τα βασικά συμπεράσματα. Όσον αφορά το Νότο, η κατάρρευση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας ανοίγει την προοπτική για μια πιο γρήγορη και ολοκληρωτική ένταξή του στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα της Δύσης. Τα προβλήματα βέβαια στο δρόμο δεν είναι ευκαταφρόνητα. Είναι γνωστό ότι πάνω από 1 δισεκατομμύριο άνθρωποι ζουν σε συνθήκες απόλυτης ένδειας και ότι οι απαραίτητες προσαρμογές τόσο στις δημογραφικές τάσεις όσο και στις κοινωνικο-οικονομικές δομές είναι οδυνηρές και απαιτούν επίπονες και μακρόπνοες προσπάθειες. Το πρόβλημα του τεράστιου εξωτερικού χρέους είναι άμεσο και ήδη δηλητηριάζει τις σχέσεις Νότου και Δύσης. Και το χειρότερο, η Δύση όχι μόνο έχει άλλες προτεραιότητες — την ενσωμάτωση της Ανατολικής Ευρώπης — αλλά και η οικονομική της κατάσταση δεν είναι πρόσφορη σήμερα για ικανοποιητικές λύσεις. Πιο συγκεκριμένα, από τις επτά ισχυρότερες οικονομικά χώρες του κόσμου (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Γερμανία, Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Καναδάς), μόνο η Ιαπωνία έχει πλεόνασμα στο ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών, ενώ το πλεόνασμα της Γερμανίας τεί-

νει να εξανεμισθεί στην προσπάθειά της να απορροφήσει την οικονομία της Ανατολικής Γερμανίας. Έτσι, οι οικονομικά ισχυρές χώρες δεν αισθάνονται σήμερα αρκετά πλούσιες για να αντιμετωπίσουν ριζικά το πρόβλημα των χρεών του Νότου.

Όσον αφορά τώρα τη Δύση, η κατάρρευση της Σοβιετικής αυτοκρατορίας ανοίγει την προοπτική για έναν προβληματισμό σχετικά με την οικονομική και κοινωνική πολιτική απαλλαγμένο από τους δογματισμούς του πρόσφατου παρελθόντος. Τα προβλήματα προς επίλυση μπορεί να μην έχουν τις τεράστιες διαστάσεις που χαρακτηρίζουν το Νότο και τις πιο υπανάπτυκτες περιοχές της πρώην Σοβιετικής αυτοκρατορίας (που εντάσσονται πλέον στο Νότο), αλλά δεν είναι και εδώ λίγα. Αυτό που μπορούμε να ελπίζουμε είναι ότι η αναζήτηση της σωστής πολιτικής δεν θα είναι πλέον δέσμια καταναγκασμών αλλά θα μπορεί να είναι πιο ορθολογιστική. Έτσι, προβλήματα όπως της προστασίας του περιβάλλοντος, της σχετικής φτώχειας και εισοδηματικής ανισότητας, της δομικής ανεργίας και ιδίως της ανεργίας των νέων, της ισότητας των φύλων, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και του ρόλου του κράτους στην οικονομία, θα μπορούν να αντιμετωπίζονται με ορθολογικές διαδικασίες μελέτης και ανάλυσης και δημοκρατικές διαδικασίες συζήτησης και λήψης αποφάσεων. Όχι αναγκαστικά χωρίς πάθος αλλά, ας ελπίσουμε, χωρίς δογματισμό.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα προβλήματα των εθνών που απαρτίζανε την ΕΣΣΔ και που αποτελούν πλέον μέρος του Νότου, είναι ίσως μια πιο ακραία ένδειξη των δυσκολιών αναπροσανατολισμού που μπορούν να κλιμακωθούν σε πολεμικές συρράξεις ή εμφύλιους πολέμους.

2. Raymond W. Miller, *Can Capitalism Compete? A Campaign for American Free Enterprise* (The Ronald Press Co., New York 1959).

3. Ludwig von Mises, *The Anti-Capitalistic Mentality* (D. Van Nostrand Company, Inc., Princeton, N.J., 1956).

4. Ο Schumpeter θεωρείται από πολλούς ως ένας από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς της οικονομικής επιστήμης. Γεννήθηκε και σπούδασε στην Αυστρία όπου και διετέλεσε μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο Υπουργός Οικονομικών. Το 1925 γίνεται Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βόννης και με την έλευση του Ναζισμού εγκαταλείπει τη Γερμανία για το Harvard, όπου διδάσκει για 20 σχεδόν χρόνια μέχρι το θάνατό του το 1950.

5. Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Harper and Brothers, 1942).

6. Η υπόλοιπη παράγραφος αποτελεί ελεύθερη μετάφραση της σύνοψης που προτείνει ο ίδιος ο Schumpeter στην ομιλία του με τίτλο «Η πορεία προς τον σοσιαλισμό». Η ομιλία αυτή, στο ετήσιο συνέδριο του Αμερικανικού Οικονομικού Συνδέσμου τον Δεκέμβριο του 1949, συμπεριλαμβάνεται στην τρίτη έκδοση του βιβλίου, το 1950, που εμφανίστηκε μετά το θάνατο του Schumpeter.

7. Την αποφυγή μιας νομοτελειακής ανάγνωσης της θεωρίας του συμβουλεύει και ο Schumpeter στο τελευταίο του κείμενο, «Η πορεία προς τον σοσιαλισμό». Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ο καθηγητής Tom Bottomore, που προλογίζει μια πιο πρόσφατη έκδοση του βιβλίου το 1975 (Harper Colophon Books), θεωρεί ότι αυτό το τελευταίο κείμενο αποτελεί σαφή τροποποίηση του ύφους, αν όχι του μηνύματος που χαρακτήριζε την εισαγωγή του συγγραφέα στην αρχική, πρώτη έκδοση όπου τονιζόταν το «αναπόφευκτο» των εξελίξεων, έτσι ώστε η διάγνωση των τάσεων να μοιάζει περισσότερο με «προφητεία».